
РОЗДІЛ XIII. РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.80>

СУЧАСНЕ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ: ДО УВАГИ ФАХІВЦІВ

Каменський Д.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-3610-2514

*"If you destroy a free market,
you create a black market"*

Winston Churchill

«Якщо ви знищуєте вільний ринок, то створюєте чорний ринок». Ця влучна цитата відомого громадського і політичного діяча XX ст. Вінстона Черчилля, винесена мною в епіграф рецензії, не лише підкреслює діалектичну суперечність двох принципово різних економічних моделей, двох систем «ринкових» відносин у державі, а й водночас демонструє, бодай опосередковано, як знищення або принаймні зменшення однієї моделі ринкового капіталізму з неминучістю призводить до збільшення іншої, більш деструктивної та неконтрольованої за своїм змістом.

Не є секретом, що тіньова економіка є надзвичайно складним соціально-економічним явищем (або феноменом), який уже протягом тривалого часу є приводом для жвавих дискусій у фахових колах економістів, соціологів, правників і політологів. Із проголошенням у 1991 р. незалежності України саме економічна сфера стала каталізатором глибоких змін у всіх сферах суспільно-політичного життя, унаслідок чого одночасно з процесами ринкових трансформацій почала формуватися й, так би мовити, «паралельна» за своїми ознаками модель економічних відносин, іншими словами – «тіньова».

Ідеться власне про сферу виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, яка фактично виходить за межі державного та суспільного контролю, є непрозорою. Вона охоплює систему соціально-економічних відносин між окремими громадянами, групами чи суб'єктами господарювання, що реалізують особисті або корпоративні інтереси шляхом використання майнових активів та ділових можливостей поза правовим регулюванням та офіційним обліком. Такі процеси зазвичай мають латентну природу – вони приховуються від органів державної влади, місцевого самоврядування, від суб'єктів фінансового моніторингу та загалом від громадськості.

У широкому розумінні тіньова економіка включає всі види економічної діяльності, які залишаються неврахованими, нерегламентованими або здійснюються всупереч установленим правилам господарювання. З економіко-правової точки зору вона охоплює не лише злочинні форми корисливої діяльності (наприклад, незаконне привласнення чи ухилення від оподаткування), але й некримінальні правопорушення економічного характеру, а також правомірну, але невраховану або непідконтрольну державі господарську активність.

Одним із вагомих спостережень науковця у цій сфері суспільного регулювання є констатація, так би мовити, мирного співіснування, з одного боку, масштабного й неоднозначного феномену під назвою «тіньова економіка», яка функціонує за своєю власною логікою «попиту та пропозиції» і «неписаними правилами», та, з іншого, законодавства України про кримінальну відповідальність, який, якщо і покликаний протидіяти згаданому феномену, то робить це надзвичайно вибірково і нерідко «поблажливо».

Очевидно і навіть очікувано, що питання зміцнення національної безпеки і оборони України сьогодні є пріоритетними – на їх вирішення першочергово спрямовуються зусилля практиків і науковців, зокрема юристів та економістів. Водночас, вважаю, буде неправильно писати про те, що

у зв'язку з цим всі інші питання правового та економічного регулювання в державі стають другорядними, неважливими. Навпаки (і до слова), пошук дієвих механізмів детінізації вітчизняної економіки, вивчення дієвих способів зміцнення саме ринкових механізмів економічного зростання і водночас пошук шляхів мінімізації «тіньових» проявів сьогодні є надзвичайно актуальним. Ці завдання стають особливо актуальними в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки України як важливої складової національної безпеки.

Незважаючи на те, що в тексті Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 р. поширене поняття «тіньова економіка» використане всього лише один раз (там згадано про рівень тіньової економіки у відсотках валового внутрішнього продукту протягом періоду 2010-2019 рр.), створені цим небезпечним феноменом загрози і виклики фактично згадуються в різних частинах цього програмного документа [1, с. 105].

А тому, із огляду на висловлені мною вище міркування, сьогодні можна впевнено говорити про те, що доцент кафедри інформаційної та фінансової безпеки Інституту безпеки ПрАТ ВНЗ «МАУП», доктор філософії в галузі права В.Л. Гончарук зробив надзвичайно вагомий і своєчасний внесок у розв'язання окреслених питань, коли нещодавно опублікував ґрунтовне монографічне дослідження (див.: Гончарук В.Л. Правове регулювання детінізації економіки в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки: монографія. Київ: Алерта, 2025. 344 с.).

Свій аналіз цієї цікавої праці почну з огляду методології та структури дослідження. Так, у першому розділі монографії, присвяченому теоретико-методологічним основам детінізації економіки та фінансово-економічної безпеки, пропонується авторське розуміння тіньової економіки, а також вироблені наукою підходи до класифікації її видів. Вагомим змістовним блоком цього розділу є вивчення причин та наслідків тінізації економіки (с. 27–38) – автор розкриває, так би мовити, економічне та соціальне середовище, в якому існує або розвивається тіньова економіка. Згодом наводяться міркування В. Л. Гончарука про основні шляхи детінізації економіки з метою забезпечення фінансової безпеки держави. Примітно, що в цій частині роботи автор активно посилається на праці відомих економістів та соціологів, які розробили та обґрунтували основні теоретичні концепції детінізації економіки (с. 50–60). Тут як позитив варто відзначити те, що науковець здійснив не класичне, тобто в межах однієї наукової спеціальності, а саме міждисциплінарне монографічне дослідження – робота містить елементи економічного, соціологічного і, цілком виправдано, правового аналізу.

Щодо останнього то тут варто принагідно згадати про кримінально-правову складову в протидії проявам тінізації економіки України. До слова чимало статей розділу VII «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» Особливої частини КК України безпосередньо спрямовані на протидію «тіньовій» економічній злочинності. Наразі «Топ 3» економічні делікти, передбачені зазначеним розділом Особливої частини кримінального закону, виглядають наступним чином: легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК), ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212 КК), незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК). Як бачимо, всі три посягання безпосередньо пов'язані з функціонуванням тіньової економіки; маючи чітко виражену складову обману (приховування), вони, так би мовити, «сприяють просуванню» інтересів тіньового бізнесу, збільшенню його частки в національній економіці.

Як справедливо відзначають фахівці, навіть жорстка політика НБУ щодо очищення банківського сектору не зупинила роботу конвертаційних центрів в Україні; пов'язані з тіньовою економікою транзакції можуть бути присутні в будь-якому банку в обсязі до 5% від усіх операцій [2]. Водночас, сьогодні очевидно, що сприяння незаконній конвертації – це далеко не єдина сфера докладання зусиль правопорушників, які стоять за фіктивними суб'єктами господарювання. Останні використовуються і для шахрайства та відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом, створення передумов для ухилення від сплати податкових і соціальних внесків, безпідставного отримання з бюджету відшкодування ПДВ, досягнення інших протиправних цілей [3, с. 421].

Як доречний приклад, О.О. Дудоров та Є.О. Письменський в одній із останніх спільних публікацій, присвячених проблемам визначення підакцизних товарів в контексті формування та реалізації вітчизняної кримінально-правової політики, слушно згадують про таке. Закріплення у ст. 204 КК України кримінальної відповідальності за незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів є результатом прагнення законодавця та суб'єктів формування кримінально-правової політики належним чином відреагувати на масштабні та шкідливі наслідки, спричинені обігом фальсифікованих товарів, що імітують офіційну підакцизну продукцію. Незаконний обіг підакцизних товарів завдає шкоди економічному правопорядку у сфері виробництва та реалізації, сприяє розширенню тіньового сектору економіки, знижує інвестиційну привабливість держави, підсилює організовану злочинність і має негативний вплив на здоров'я населен-

ня. Відповідний злочин також відображає риси недобросовісної конкуренції: він підриває ділову репутацію легальних виробників підакцизної продукції, а також через демпінгове ціноутворення призводить до скорочення обсягів легального продажу. Як наслідок, держава зазнає фіскальних втрат у зв'язку зі зменшенням податкових надходжень від сумлінних суб'єктів господарювання та звууженням бази оподаткування [4, с. 41].

Отже, лише на цьому прикладі ми вже спостерігаємо руйнівний вплив тіньової економіки (зокрема у цьому випадку – у вигляді поширеної проблеми незаконного і небезпечного обігу підакцизних товарів) на розвиток ринкової економічної моделі, прозорих механізмів конкуренції та обігу якісної та безпечної продукції, а також на захист життя і здоров'я громадян України.

Далі, у межах другого розділу монографії висвітлюється міжнародний та національний досвід правового регулювання детінізації економіки з елементами порівняльного аналізу. Показово, що в національному аспекті автор пропонує цікавий аналіз трьох етапів розвитку відносин тіньової економіки та еволюції правового реагування на ці виклики: 1990-ті, 2000-ні роки, а також період починаючи з 2014 р. Неабиякий науковий інтерес тут викликає характеристика основних напрямів правового регулювання детінізації вітчизняної економіки, серед яких: податкові реформи, антикорупційні заходи, лібералізація ринку, а також запровадження цифровізації в ділових транзакціях (таблиця 2.6, с. 139-140).

Нарешті в останньому третьому розділі монографії автор цілком природно пропонує власне бачення шляхів удосконалення заходів і методів правового регулювання детінізації економіки для забезпечення фінансово-економічної безпеки нашої держави. Починаючи з оцінки впливу тіньової економіки на фінансово-економічну безпеку України (підрозділи 3.1, 3.3), В.Л. Гончарук далі послідовно формулює низку пропозицій щодо реформування вітчизняного законодавства для детінізації національної економіки (підрозділ 3.4) і завершує цю частину роботи виробленням конкретних правових механізмів детінізації, як от удосконалення електронного моніторингу фінансових транзакцій та посилення співпраці з приватним сектором для виявлення тіньових схем.

Очевидним позитивом роботи стало також дослідження автором нових форм тіньових схем (с. 206–213) в економіці. Зокрема йдеться про такі новітні технології, як децентралізовані фінансові системи (DeFi), криптовалюти, технології анонімізації та обходу санкцій, штучний інтелект – наразі вони активно використовуються у нелегальних секторах національних економік різних держав світу. Мені імponує авторський аналіз ринку криптоактивів та як він може сприяти розвитку тіньового ринку. В.Л. Гончарук тут пропонує цікавий гіпотетичний приклад: невеликий інтернет-магазин приймає USDT (популярний стейблкоїн) через QR-коди, не декларуючи при цьому доходи, що дозволяє обходити податкову систему. Видається, що такі приклади в економічних реаліях України вже давно стали проявами ринку «в тіні».

Варто згадати також про інтерактивність поданого наукового матеріалу, а саме: доречне використання таблиць, діаграм та рисунків, що візуалізують читачу основні ознаки тіньової економіки, її окремих секторів, а також чинні теорії протидії цьому феномену й основні структурні елементи національної моделі детінізації економіки.

Цілком природно, що, так само як і будь-яка інша наукова праця, тим більше написана оригінально і «від себе», монографічне дослідження В.Л. Гончарука не позбавлене деяких суперечливих аспектів або помилкових, на мій погляд, міркувань. Так, вважаю, що рецензоване дослідження було би більш довершеним і комплексним, якби автор розробив проміжні (після розділів) та загальні висновки до роботи. Подана на сторінках монографії статистика, аналітика, дискусія «наштовхують» на думку про доречність таких узагальнювальних тез, яких відверто бракує.

Також у контексті пошуку дієвих рішень задля вдосконалення організаційно-правових засад протидії тіньовій економіці в Україні доцільно було би, я вважаю, докладно дослідити діяльність Бюро економічної безпеки України (скорочено – БЕБ). Особливо це актуальна зараз, на фоні обрання нового керівництва та функціонального «перезавантаження» цього важливого правоохоронного органу, діяльність якого спрямована саме на активне, через аналітично-правоохоронну складову, виведення вітчизняного бізнесу «з тіні». У ч. 1 ст. Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» зазначено, що БЕБ – це центральний орган виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави. Тут можна перефразувати, що йдеться про широке коло протиправних діянь, які, посягаючи на засади легальної ринкової економіки, одночасно сприяють її виведенню «в тінь», що ослаблює не лише ключові державні інституції, а й загалом суспільний правопорядок.

До слова, резонансним кейсом стало викриття свого часу детективами БЕБ у Львові схеми ухилення від сплати податків в особливо великих розмірах з боку топ-менеджменту холдингу, до складу якого входять 60 ресторанів та торгових точок. Було встановлено, що близько 2000 співробітників закладів, що входять до холдингу, отримували заробітну плату двома частинами:

одна – офіційна, мінімальна зі сплатою всіх обов'язкових платежів, а інша – неофіційна. На думку представників БЕБ, у такий спосіб компанія ухилялась від сплати військового збору, Єдиного соціального внеску та податку з доходів фізичних осіб, завдавши за попередніми оцінками збитки державному бюджету на суму понад 50 млн грн [5].

Нарешті, жодним чином не принижуючи компаративістську складову проведеного дослідження, водночас порадив би автору більш докладно дослідити прогресивний досвід держав членів ЄС в частині вельми успішної детінізації національних економік. За різними оцінками фахівців, якщо в Україні обсяги тіньової економіки оцінюються в 20-30% національного ВВП, то у США цей показник становить 8%, у ФРН – 10-11%, а у Франції близько 15%. Таким чином, для нашої держави (в особі відповідальних стейкхолдерів) є чимало європейських «орієнтирів» в напрямі детінізації економіки, переведення її на рейки легального бізнесу, який сплачує податки, регулярно звітує про свою діяльність та забезпечує офіційне працевлаштування.

Загалом висловлені мною в попередніх рядках зауваження та рекомендації жодним чином не знижують наукової цінності та змістовної глибини рецензованої монографії. Вони не впливають на високий рівень аргументованості, логічності та переконливості викладених у ній ідей і положень. Навпаки, після ретельного ознайомлення з монографією В. Л. Гончарука «Правове регулювання детінізації економіки в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки» я переконаний, що ця книга є не лише своєчасною спробою заповнити існуючу прогалину у вітчизняній науці (і не лише юридичній) щодо теоретико-практичних проблем регулювання детінізації економіки України, але й здатне стати необхідним поштовхом до жвавих дискусій серед науковців та практиків навколо актуальних питань щодо подальших векторів розвитку вітчизняної правової та економічної доктрини у умовах зростаючих викликів внутрішнього та зовнішнього характеру.

Щиро бажаю автору рецензованої монографії, Владиславу Гончаруку, нових наукових досягнень та цікавих академічних публікацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Каменський Д.В. До питання про шляхи подолання тіньової економіки в Україні кримінально-правовими засобами. *Актуальні проблеми кримінального права*: матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П.П. Михайленка (Київ, 23 листоп. 2023 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 105–108.
2. Ормоцадзе М. Почему теневая экономика не может существовать без банков. URL: https://lb.ua/economics/2017/05/10/365907_pochemu_tenevaya_ekonomika.html (дата звернення: 20.10.2025).
3. Каменський Д.В. Відповідальність за економічні злочини у Сполучених Штатах Америки та Україні: порівняльно-правове дослідження : монографія / переднє слово д-ра юрид. наук, проф. О.О. Дудорова. Київ: ВД «Дакор», 2020. 1128 с.
4. Дудоров О.О., Письменський Є.О. Підакцизні товари як предмет незаконного обігу: проблеми визначення в контексті формування та реалізації кримінально-правової політики. *Наука і правоохорона*. 2025. Вип. 3 (69). С. 41–51. DOI: 10.33270/0525693.4.
5. Дві тисячі співробітників ресторанного холдингу отримували зарплати «в конверті» – БЕБ викрило схему. URL: <https://esbu.gov.ua/news/dvi-tysiachi-spivrobitnykiv-restorannoho-kholdynhu-otrymuvaly-zarplaty-v-konverti-beb-vykrylo-skhemu> (дата звернення: 20.10.2025).